

ПОНЯТТЯ ТА РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ*

У роботі здійснено аналіз поняття принципу правової визначеності у роботах різних науковців. Розкрито основні складові правової визначеності: вимоги до стабільного нормативного регулювання, вимоги ясності, доступності та зрозумілості тексту закону, вимоги легітимності законних очікувань, незворотності дії актів у часі та остаточності судових рішень.

Ключові слова: принцип правової визначеності, стабільність закону, остаточність судових рішень, законність легітимних очікувань, передбачуваність закону.

Правова визначеність та її складові елементи є важливим предметом дослідження упродовж століть. Бруно Леоні у книзі «Свобода і закон» наголосив на важливості правової визначеності як ідеалу особистої свободи, необхідного елементу політичної і правової системи [1, с. 113]. Концепція правової визначеності бере початок ще в Стародавніх Греції та Римі, де вперше звернули увагу на важливість точності та передбачуваності закону. Великий внесок у розвиток теорії правової визначеності як складової частини верховенства права вже у ХІХ ст. зробив Альберт Дайсі – класик обґрунтування теорії верховенства права. Зокрема, він підтримував думку, що закони мають бути доступними, зрозумілими, чіткими та зверненими у майбутнє. У праці «*Introduction to the Study of the Law of the Constitution*» А. Дайсі виділяє визначеність і передбачуваність закону як одну з ключових рис верховенства права.

Фрідріх Хайек теж виділяє у своєму аналізі верховенства права таку рису, як визначеність. На його думку, визначеність має місце тоді, коли загальні нормативні положення сформульовані належним чином та відомі всім і, відповідно, забезпечують громадян можливістю планувати свою поведінку з погляду її правових наслідків, а ті обставини, які перебувають за межами поля зору, не мають бути підставою для застосування стосовно особи примусу. Тому правова визначеність, за словами Ф. Хайєка, є вимогою того, щоб державна влада в усіх своїх діях була зв'язана правилами, які зафіксовані та оголошені заздалегідь та які роблять можливим передбачити з усією вірогідністю і явною визначеністю те, як влада використовуватиме свої примусові засоби за певних обставин [2, с. 218].

Видатний правознавець Йосип Олексійович Покровський, зокрема, зазначав, що право на визначеність правових норм є одним з найбільших і невід'ємних прав особистості. Це зумовлено тим, що індивід має знати, чого від нього хочуть і які межі йому ставлять, це має бути точно вказано і прописано в законі. Так, в умовах верховенства права правові норми мають відповідати принципу правової визначеності (цей принцип також називають юридичною безпекою, або правовою стабільністю), стрижнем якого є передбачуваність. Згідно з цим принципом, люди повинні мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знають про їхні правові наслідки. Принцип правової визначеності, на думку Й. Покровського, вимагає, щоб правові акти були заздалегідь оприлюднені, діяли на майбутнє, були ясними, простими, точними, чіткими і несуперечливими [3, с. 89].

Серед вітчизняних науковців, які вивчали питання правової визначеності, є Сергій Головатий, який зазначає, що правова система, норми якої є безсумнівними (певними), дає змогу людині володіти знаннями стосовно сфери свободи, в якій вона може діяти як незалежна істота, не боячись при цьому непередбачуваних, безпідставних вторгнень влади. На його думку, верховенство права як визначеність означає, що всі юридичні норми – від найабстрактнішої до найконкретнішої – мають бути інтегровані в систему [4, с. 758]. Своєю увагою на принципі правової визначеності зосередив також вітчизняний дослідник Станіслав Погребняк, який визначає зміст цього принципу як вимоги, що впливають з ідеї передбачуваності права. Своєю чергою, науковець виділяє змістовні і процедурні вимоги (серед процедурних вимог важливе місце посідає

* Статтю підготовлено за результатами участі у Науково-практичній конференції «Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні», що відбулась 16 грудня 2016 р. в НаУКМА за підтримки спільного проекту Центру дослідження верховенства права НаУКМА та Академії Фольке Бернадотта (Королівство Швеція).

остаточність судових рішень як елемент принципу правової визначеності) до норм права, кожна з яких є важливою складовою принципу правової визначеності [5, с. 181–189]. Отже, дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців є ґрунтовними, і кожна думка заслуговує окремої уваги. Розуміння теоретичних основ принципу правової визначеності є надзвичайно важливим з погляду як подальшого практичного застосування, так і гарантії захисту основних прав людини.

Принцип правової визначеності вважають одним із загальних принципів права. І. А. Покровський називав визначеність правових норм однією з перших і найсуттєвіших вимог до права, і зазначав, що «...якщо кожна людина повинна пристосовувати поведінку до його (права) вимог, то ...першою умовою впорядкування суспільного життя виступає визначеність цих вимог» [3, с. 89].

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях називав принцип правової визначеності фундаментальним аспектом верховенства права. Так, у справі *Sunday Times v. United Kingdom* Суд зазначає, що термін «передбачений у законі», що застосовується у Конвенції, передбачає дотримання такого принципу права, як принцип правової визначеності [6]. А у справі *Steel and others v. United Kingdom* Суд наголошує на тому, що усе право, як писане, так і неписане, має бути достатньо чітким, щоб громадянин, якщо виникне така потреба, міг передбачати, з належною порадою, певною мірою за певних обставин, наслідки, що може спричинити та чи інша дія [7].

У рішенні Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. у справі про постійне користування земельними ділянками Конституційний Суд України вказав, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминує призводити до сваволі.

У писаних нормативно-правових актах України поняття принципу правової визначеності, так само як і визначення поняття «правова визначеність», немає. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 29 червня 2010 р. тлумачить поняття правової визначеності як такий принцип, «...у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і вті-

лення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями...».

З огляду на значущість поняття принципу правової визначеності та на його місце як центрального елементу верховенства права, виникає необхідність розкрити поняття, визначити та охарактеризувати основні його елементи, розкрити, які саме вимоги висувають до писаного законодавства відповідно до цього принципу.

У доктринальних працях, присвячених питанню принципу правової визначеності, немає єдиної думки щодо поняття принципу правової визначеності.

А. Татам розкриває поняття принципу правової визначеності через такі концепції:

- відсутності зворотної сили закону і неможливості застосування норми закону до особи, яка його не знала і не могла знати;
- право особи на використання зрозумілої для цієї особи мови у судовому процесі;
- непорушність та невідчужуваність набутих особою законних прав;
- правило позовної давності, відповідно до якого немає підстав вимагати визнання документа недійсним і вимагати покарання після спливу встановленого законодавством строку [5, с. 94].

Можна погодитись із таким розумінням принципу правової визначеності, проте А. Татам не включає до поняття вимоги до змісту нормативно-правових актів. Адже важливим елементом правової визначеності є чіткість і ясність законодавства для індивіда.

В. Брюгер розкриває поняття принципу правової визначеності через його елементи, якими, на його думку, є чіткість визначення правових норм, чіткість у підпорядкування праву, стабільність правових норм, чітка інституційна відповідальність органів влади [6, с. 212]. Розуміння В. Брюгера можна вважати правильним, проте неповним, з огляду на те, що до поняття правової визначеності не включається елемент передбачуваності наслідків певної поведінки і передбачуваності законодавчої політики.

На важливість такого елементу, як передбачуваність дій законодавця, звертає увагу Р. Петров. Зокрема, Р. Петров виділяє у принципі правової визначеності два пов'язані між собою субпринципи:

1) неможливість зворотної дії законодавства, окрім випадків, коли законодавчі цілі не можуть

бути досягнуті іншим шляхом, за умови дотримання принципу захисту легітимних очікувань;

2) захист легітимних очікувань. Легітимними очікуваннями Р. Петров називає розумні сподівання «обережної людини» [7, р. 47].

Отже, важливим елементом принципу правової визначеності є не лише передбачуваність індивідом наслідків своїх дій, а і передбачуваність законодавчої політики – можливих змін у законодавстві. На передбачуваність змін у законодавстві та неприпустимість внесення частих змін у законодавство взагалі звертає також особливу увагу С. Шевчук. Так, за його твердженням, за умови частого внесення змін у нормативно-правові акти, суспільні відносини не встигатимуть адаптуватися до нових суспільних умов [8, с. 323].

Ф. Хаск розкривав значення правової визначеності саме через концепцію верховенства права, стверджуючи, що верховенство права передбачає, що органи державної влади обмежені у своїх діях задалегідь встановленими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи тій ситуації. Як наслідок, індивід може впевнено планувати свої дії [2, с. 93].

Ф. Хаск точно сформулював поняття принципу правової визначеності через його центральну складову – передбачуваність законодавства для індивідів, чітке розуміння особою наслідків своєї поведінки. Адже саме впевненість суб'єкта права у наслідках своїх дій є ідеалом дії принципу правової визначеності. Проте, слід зазначити, що Ф. Хаск не звернув достатньої уваги на інші складові елементи правової визначеності – прямі вимоги, що висуваються до правової системи взагалі і до нормативно-правових актів зокрема відповідно до принципу правової визначеності.

Отже, дослідники принципу правової визначеності це поняття визначають, як правило, шляхом перерахування і розкриття складових: передбачуваність законодавчої політики, передбачуваність змін у законодавстві, передбачуваність для індивіда правових наслідків своїх дій, відповідна організація державно-владного апарату, вимоги до всіх гілок влади, зокрема судової, діяльність державно-владного апарату в умовах певних обмежень. У такому випадку кожне з окреслених визначень поняття є по суті правильним, проте неповним. Розглянемо, які ще елементи включають до поняття принципу правової визначеності.

Важливим елементом принципу правової визначеності називають також принцип остаточності рішень суду – принцип *res judicata*. У доктринальних працях поняття «стабільність правового рішення» вдало визначив М. О. Гурвич, на думку якого, стабільність правового рішення забезпечується двома заборонами, як-от: (а) неможливість перегляду судового рішення, яке набуло законної сили, і (б) неможливість нового розгляду справи, здатного призвести до скасування або зміни раніше винесеного рішення [9, с. 176].

Поняття принципу остаточності рішень суду було розкрито у практиці Європейського суду з прав людини. У справі «Світлана Науменко проти України» Європейський суд з прав людини наголосив на тому, що юридична визначеність передбачає дотримання принципу *res judicata* [10]. Поняття *res judicata* Суд розкрив через поняття принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи. Як стверджується у рішенні Суду, принцип *res judicata* встановлює, що жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого і обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення мають використовувати для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. У справі «Рябих проти Росії» зокрема зазначено, що право особи на суд було б абсолютно примарним, якби внутрішнє законодавство передбачало можливість скасувати остаточне судове рішення, яке набрало законної сили, судом вищої ланки за поданням посадової особи [11].

З огляду на практику Європейського суду з прав людини і важливість принципу остаточності судового рішення, вважаємо необхідним включення цього елемента до розкриття поняття принципу правової визначеності.

У доктринальних працях можна зустріти також такі терміни, як «правова безпека», «правова певність», «правова передбачуваність». Вже з огляду на таке термінологічне розмаїття можна зробити висновок, що основою концепції правової визначеності є впевненість індивіда у тому, що від нього вимагається правом, які межі встановлено у нормативно-правових актах, які наслідки настануть у разі вчинення тих чи тих дій.

Отже, щодо самого поняття «правова визначеність» дослідники не дійшли спільної думки.

Так, А. Є. Санченко взагалі ототожнює поняття «правова визначеність», «надійність» і «передбачуваність» [12, с. 205]. Слід зауважити, що автор визначає поняття принципу правової визначеності для окреслення вимог до адміністративного апарату держави і, можливо, спеціально звужив поняття. Проте, з огляду на те, що серед кола вимог до правової системи, що беруть початок з принципу правової визначеності, є зокрема і вимоги до адміністративного апарату держави, таке звуження поняття є недоцільним.

Правові закони мають формулювати настільки точно, щоб винятки не відігравали головної ролі, й щоб була змога якомога точніше визначити, які вчинки підпадають під загрозу покарання з тим, щоб особа могла передбачити наслідки своїх дій. Принцип правової визначеності покарання слугує також для втілення в життя засадничого положення рівності: за однакові вчинки визначають однакову міру покарання. Крім того, те, що покарання визначене законом, звільняє суддю від моральної відповідальності в тому сенсі, що він не приймає рішення про принципову караність певних різновидів поведінки – за нього це наперед визначив закон [13, с. 248].

Принцип правової визначеності також застосовують у практиці Суду ЄС. Так, Суд Європейського Союзу звертався до принципу правової визначеності, щоб забезпечити надання інституціями Союзу фізичним особам, які мають юридичні відносини з ними, можливості з'ясувати точну позицію цих інституцій. У справі *BASFG and Other v Commission*, Комісія винесла рішення проти декількох компаній про порушення ними конкурентного права Співтовариства. Суд постановив, що рішення Комісії є незаконним. Серед підстав визнання рішення незаконним Суд вбачав те, що Комісія не змогла надати оригінальний варіант цього рішення, автентичність якого встановлено відповідно до вимог Процедурних правил, зазначивши, що це є порушенням принципу правової визначеності [14].

Інший аспект поняття принципу правової визначеності має вигляд принципів: принципу неможливості зворотної дії законодавства та захисту легітимних очікувань. Принцип неможливості зворотної дії законів (*англ.* non-retroactivity) є спільним фактично для всіх держав-членів ЄС. До цього принципу застосовують два правила: по-перше, за браком чіткого свідчення про інше вважають, що законодавство не може

мати зворотної дії та поширюватися на відносини, що виникли до набрання чинності відповідним актом, по-друге, за матеріальним правом Співтовариства зворотна дія дозволяється лише у випадках, якщо законодавчі цілі не можуть бути досягнуті іншим чином, за умови, що дотримано принципу захисту легітимних очікувань [15, с. 65].

Принцип неможливості зворотної дії законів та нормативно-правових актів закріплено в ст. 58 Конституції України: закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. С. П. Погребняк зауважує, що надання законам зворотної сили неприпустиме не тільки шляхом прямої вказівки про це в самому законі, а й через прийняття законів, які за своїм змістом мають таку силу, хоча б і без спеціальної вказівки про це в тексті закону. Неприпустимим є також надання законам зворотної сили в актах офіційного тлумачення чи правозастосовною практикою [5, с. 188].

Принцип законних очікувань (*legitimate expectations*), поряд з неможливістю зворотної дії законодавства, є ключовим елементом принципу правової визначеності. Цей принцип походить з німецького права та означає, що рішення органів державної влади не мають суперечити очікуванням, на які покладаються громадяни. Принцип законних очікувань підлягає певним обмеженням: очікування має бути розумним, тобто відповідати реальним сподіванням «обережної людини», та мати законний характер.

Крім того, принцип юридичної визначеності становить вимога остаточності судового рішення. Ще в Стародавньому Римі було сформульовано принцип «*res iudicata pro veritate habetur*» – «судове рішення має прийматися за істину».

Слід зазначити, що хоча передбачуваність і є, як уже згадано, метою правової визначеності і, водночас, важливим елементом принципу правової визначеності, не слід так звужувати поняття правової визначеності, яке охоплює величезну кількість елементів і є, саме по собі, складнішим, ніж поняття «передбачуваність». Вважаємо, що розкриття змісту принципу правової визначеності через поняття суб'єктивного права особи на визначеність правових норм є недостатнім.

Отже, основу принципу правової визначеності складає формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного,

послідовного та повного врегулювання суспільних відносин і надання цим відносинам певної форми. Розуміння принципу правової визначеності було сформульоване в практиці Європейського суду з прав людини, який розглядає принцип правової визначеності як один з основних елементів верховенства права. Зміст принципу правової визначеності становить вимога якості законів, яка має такі ознаки, як чіткість, точність, зрозумілість та передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів

нормопроектної техніки. Законодавство може бути передбачуваними лише тоді, коли правові норми є зрозумілими, тобто точно та чітко сформульованими, і доступними. Отже, принцип правової визначеності становить також вимога про оприлюднення законів та нормативно-правових актів. Правова визначеність також передбачає вимогу остаточності рішень суду та їх виконання. Крім того, інший аспект принципу правової визначеності стосується принципу неможливості зворотної дії законодавства та захисту легітимних очікувань.

Список літератури

1. Леони Бруно. Свобода и закон / Бруно Леони. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
2. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. А. фон Хайек; пер. с англ. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
3. Покровский И. Основные проблемы гражданского права / И. Покровский. – М., 1998. – 380 с.
4. Головатий С. Верховенство права. Книга друга / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – С. 1276.
5. Погребняк С. П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008.
6. Case of The Sunday Times v United Kingdom (Series A No 30), European Court of Human Rights (1979-80) 2 EHRR 245, 26 APRIL 1979 [Electronic resource]. – Mode of access: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57584#{"itemid":\["001-57584"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57584#{). – Title from the screen.
7. Case of Steel and Others v. the United Kingdom. (1998) 28 EHRR 603 [Electronic resource]. – Mode of access: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58240#{"itemid":\["001-58240"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58240#{). – Title from the screen.
8. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 480 с.
9. Гурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы / М. А. Гурвич. – М. : Юрид. лит., 1976. – 176 с.
10. Справа «Світлана Науменко проти України» // Європейський Суд з прав людини. Рішення (Заява № 41984/98). Страсбург, 9 листопада 2004 року.
11. Дело «Рябых против России» // Европейский Суд по правам человека. Судебное постановление. (Жалоба № 52854/99). Страсбург, 24 июля 2003 года.
12. Санченко А. Є. Європейський адміністративний простір на захисті демократичних цінностей у сфері державного управління / А. Є. Санченко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4 (16). – С. 203–211.
13. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
14. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу [Електронний ресурс] / В. Кернз. – Видавництво «Знання», 2002. – 381 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/14940511/pravo/zagalni_printsipi_spilni_dlya_pravovih_poryadkiv_dekilkoh_derzhav-chleniv. – Назва з екрана.
15. Вступ до права Європейського Союзу : навч. посіб. / [Л. О. Бондар, А. В. Бредова, Л. М. Дешко та ін.] ; за ред. Р. А. Петрова. – [2-ге вид.]. – Донецьк, 2008. – 319 с.

I. Matvieieva

THE NOTION AND THE UNDERSTANDING OF THE LEGAL CERTAINTY PRINCIPLE

The basis of the legal certainty principle is founded on the formal certainty of the essence of legal norms, which is the result of logical, consistent, and full regulation of social relations, and providing a certain form to these relations. The understanding of the legal certainty principle was formulated in the jurisprudence of the European Court of Human Rights which regards legal certainty as one of the major elements of the rule of law. The essence of the legal certainty is formulated within the legal quality demand, which consists of preciseness, comprehensibility, understandability, and predictability of legal acts, which is achieved in the legislative process with the help of legal drafting tools. Legislation may be predictable only when it is clear and when legal norms are precisely and comprehensively formulated. Therefore, the legal certainty principle also consists of the promulgation of legal acts. Legal certainty also requires the finality of court decisions, as well as their execution. Besides, the legal certainty principle also relates to the principle of inability of the retroactive act of law and the protection of legitimate expectations.

Keywords: the principle of legal certainty, stability of law, finality of court decisions, legitimacy of legal expectations, predictability of law.

Матеріал надійшов 17.05.2017